

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 159.9

M.F.Həsənova

Azərbaycan Dillər Universiteti

metaneth2@gmail.com

TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.03.2024.34>

Açar sözlər: *tələbə, şəxsiyyət, tələbat, tərbiyə, motiv*

Hazırda şəxsiyyətin yalnız intellektual inkişafına, informasiya daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirməsinə deyil, həmçinin qloballaşma dövrü üçün vacib olan digər keyfiyyətlərinin inkişafına da diqqət yetirmək lazım gəlir. Problemin bu zəmində həlli şəxsiyyətin formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərini, konseptual məsələlərini, yeniləşməsi yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məqalədə şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən amillərdən bəhs olunur. Şəxsiyyət insan varlığının bir sıra keyfiyyət və xassələrini özündə cəmləşdirir. Şəxsiyyətin inkişafında instinktlərin, tərbiyənin, təlimin, tələbatların, motivlərin, hiss və emosiyaların, sosial şəraitin rolu ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Məqalənin hazırlanması ilə bağlı apardığımız tədqiqat bir tərəfdən tələbələrə şəxsiyyətin inkişafı və problemləri haqqında akademik biliklərin verilməsi, digər tərəfdən onların peşəkar şəxsiyyət kimi formalaşmasında təlim fəaliyyətinin rolunun aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

М.Ф.Гасанова

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

Ключевые слова: *студент, личность, потребность, воспитание, мотив*

В настоящее время необходимо уделять внимание не только интеллектуальному развитию личности, выполнению функции носителя информации, но и развитию других качеств, важных в эпоху глобализации. На этой основе решение проблемы позволяет определить основные направления, концептуальные вопросы и пути формирования личности. В статье рассматриваются о факторах, влияющих на развитие личности. Личность включает в себя ряд качеств и особенностей человеческого существования. Подробно объяснена роль инстинктов, воспитания, обучения, потребностей, мотивов, чувств и эмоций, социальных условий в развитии личности. Исследование, проведенное нами в связи с подготовкой статьи, важно с точки

зрения обеспечения студентов академическими знаниями о развитии и проблемах личности, с одной стороны, и выяснения роли учебной деятельности в их становлении как профессиональной личности.

M.F.Hasanova

FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF A STUDENT'S PERSONALITY

Keywords: *student, personality, need, education, motive*

Currently, it is necessary to pay attention not only to the intellectual development of the personality, to fulfill the function of the information carrier, but also to the development of other qualities that are important for the era of globalization. The solution of the problem on this basis allows to determine the main directions, conceptual issues and ways of the formation of personality. The article discusses about the factors affecting personality development. Personality includes a number of qualities and characteristics of human existence. The role of instincts, education, training, needs, motives, feelings and emotions, and social conditions in personality development has been explained in detail. The research we conducted in connection with the preparation of the article is important in terms of providing students with academic knowledge about personality development and problems, on the one hand, and clarifying the role of training activities in their formation as a professional personality.

Psixologiyada insana münasibətdə bir sıra anlayışlardan istifadə olunur. Həmin anlayışlar sırasında fərd, fərdiyyət, şəxsiyyət, subyekt və b. göstərmək olar. Bu anlayışların hər biri fərqli quruluşlara malik olduğundan özünəməxsus qaydada, lakin insan varlığına xas olan əlamət və xassələrinə görə səciyyələndirilir. Ona görə də biz burada şəxsiyyət anlayışına da onun bütün aspektləri ilə birgə yanaşmalı oluruq.

Şəxsiyyət insan varlığının bir sıra keyfiyyət və xassələrini özündə cəmləşdirir. Bunlara şəxsiyyətin bioloji tərəfləri, fərdiliyi və sosial keyfiyyətləri daxildir. Bu baxımdan biz şəxsiyyətə bioloji növün özünü insan cəmiyyətində yaşamağa uyğunlaşdırmış sosial varlığı kimi baxa bilərik (4, s.30). Bu halda şəxsiyyət insanı digər bioloji varlıqlardan fərqləndirən sosial varlıq mahiyyəti kəsb etmiş olur. Ona görə də biz şəxsiyyətin ümumi vəziyyətini belə ifadə edə bilərik: şəxsiyyət müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətə, xassəyə, tipə malik olan, yaşadığı mühitin norma və qaydalarını mənimsəyərək cəmiyyətdə müəyyən mövqə tuta bilən biososial varlıqdır. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət hər şeydən əvvəl insan bədənidir. İnsan bədəni qanunauyğun şəkildə bir-biri ilə assosiativ əlaqəsi olan somatik sistemlərin, morfofunksional və fizioloji baxımdan diferensiallaşmış proseslərin baş verdiyi orqanizmdir. Nəzəri baxımdan bu orqanizm yer kürəsinin quruluşu-

na, zaman, məkan, hərəkət kateqoriyalarına uyğun olaraq yaradılmışdır. Bu yaradılış ən yeni psixologiyada enerji-informasiya fenomeni ilə əlaqələndirilir. Şəxsiyyətin quruluşunda mühüm yer tutan bu amil onun mühitlə, eləcə də cəmiyyətlə münasibətlərinin ahəngdar şəkildə tənzimlənməsində nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir.

Deməli, şəxsiyyət ilkin mənada fərddir. O, digər bioloji varlıqlar kimi təbii imkanlara, fiziki tələbatlara və davranış stereotiplərinə malikdir. Şəxsiyyətin bioloji əsasında onun davranışını və fəaliyyətini nizamlayan sinir sistemi, fizioloji mexanizmlər durur. Burada həmçinin insanın somatik və vegetativ quruluşu, instinkt və hisslər, emosiyalar da çıxış edir. İkinci mənada o, fərdiyyətdir.

Şəxsiyyətin inkişafına bir çox amillər təsir göstərir.

İrsiyyət. Şəxsiyyətin inkişafında başlıca amil irsiyyətdir. İrsiyyət şəxsiyyətin fərdi quruluşunu yaradır. Buraya hər şəxsiyyətin dəyişməyən tərəfləri: temperament, xarakter və qabiliyyətlər, eləcə də dərkətmənin xüsusiyyətləri daxildir.

Şəxsiyyətin bu imkanları filogenezdə yaranmağa başlayır. İnsan minillərin təkamülü yolu ilə inkişaf edərək müasir şüura sahib olmuşdur. Ona görə də şəxsiyyətin inkişafı yalnız bir fərdin inkişafı ilə eyniləşdirilmir, o, həm də ictimai varlıq sayılır (2, s.24).

İnsan orqanizminin bütün xassə və əlamətləri onun genotipi ilə idarə olunur. Bu baxımdan yüksək inkişafa malik olan beynin xüsusiyyətləri də ondan kənarda qala bilməz. Beyin mərkəzlərinin, əsəb sisteminin xassələri, insanın temperamenti, ağılın keyfiyyətləri, hiss və emosiyalarla bağlı olan çoxsaylı psixoloji proseslər, hallar və xassələr vardır ki, onlar beynin irsi mənşəyi ilə bilavasitə bağlı olub, ilk növbədə, bu amildən asılıdır. Melonxolik tipli insanların yüksək sürət tələb edən idman yarışlarında uğur qazana bilməsi çox çətindir. Yaxud xolerik tipli adamlar üçün saatlarla bir yerdə oturub elmi tədqiqatla, digər uzunmüddətli sakit fəaliyyət sahələri ilə məşğul olmaq əlavə enerji itkisi yaradır.

İnstinktlər. Hər hansı yaş mərhələsində davranışın, sadəcə olaraq nəzərdən qaçırılan və yalnız fizioloji, sosioloji anlayışlarla izah olunan “şüursuz”, aralıq mərhələləri vardır. Bu instinktdir. İnstinktə şüur tərəfindən müşayiət olunmayan məqsəduyğun hərəkətlər aiddir.

S.Rubinşteyn instinktiv hərəkəti mürəkkəb hərəkət adlandırır. O, üzvü motivlərdən (bioloji tələbatlardan) yaranır, avtomatik reaksiyalarla tamamlanır. İnkişafın müxtəlif mərhələlərində onlar müxtəlif formada təzahür edir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən instinkt özündə reflekslərə meyillilik əks etdirir. Bu, hər şeydən əvvəl qıcıqlayıcı və reaksiya arasındakı asılılıqdan irəli gəlir.

İnsanın sosial təcrübəni mənimsəməsində intuisiyanın rolunu verilmiş

tapşırıqların onun tərəfindən müstəqil qaydada yerinə yetirilmə tərzini öyrənməklə müəyyənləşdirmək olar. Ona görə də intuitiv təfəkkür hazırda tədqiqatçıların maraq dairəsində olan aktual mövzudur. Bu sahədə praktik psixologiyada psixoprofilaktik və korreksiyaedici məqsədlərlə tətbiq edilən bir sıra diferensiallaşdırılmış metodikalar məlumdur.

Həyatın ilk anlarında uşaq öz tələbatlarını instinktiv olaraq ifadə edir. Məsələn, K.Büler instinktlərin inkişafa təsirini izah edərək əminliklə bildirir ki, ilk insanın tarixi bizim uşaqlarımızın mənəvi inkişafı tarixidir. Əgər biz hər şeyə düşünülmüş şəkildə, obyektiv yanaşsaq, insanla heyvan davranışının oxşarlığını nəzərdən keçirməklə olduqca sadə və aydın şəkildə üç böyük mərhələnin yuxarıdan aşağıya qurulmasını görə bilərik. Bu mərhələlər: instinkt, məşq və intellektidir.

Tələbatlar. Şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri də tələbatlardır. A.Maslouya görə, insan tələbatları arasında möhkəm əlaqə var. Onların hər birinin ödənilməsi şərti digərinin reallaşmasına zəmanət verir (1, s.150):

- a) fiziki tələbat;
- b) təhlükəsizlik və müdafiə tələbatı;
- c) mənsubolma və məhəbbət tələbatı;
- ç) özünəhörmət tələbatı;
- d) özünüvaciblik tələbatı;
- e) özünüqiymətləndirmə tələbatı.

A.Maslou iddia edir ki, əgər insanın hər hansı fiziki tələbatından biri ödənilməzsə, o, razı düşmür. Bu tələbat ön plana keçərək yeni tələbat yaranmasını ləngidir.

Motivlər. İnsanın mühitlə əlaqəsində yaranan ən mühüm və ilkin sosial komponent sosial motivlərdir. Onun ilkin forması əxlaqi motivlərdir. İnsan ilk dövrlər daxili qüvvələrin təsiri altında ciddi şəkildə götür-qoy etmədən, əvvəlcədən planlaşdırmadan, situativ hisslərlə hərəkət edir. Yaşlıların rəğbətini qazanmağa yönəldilmiş özünəhörmət cəhdi ilə şərtlənir. 3 yaşlı uşaq ətraf mühitlə əlaqələr qurmaq üçün kifayət qədər sosial təcrübəyə malik olur. Bu təcrübəni müxtəlif sosial təsirlərlə fərdi qaydada mənimsəyir. Nə istədiyini izah etməkdə çətinlik çəkir. Onu fəaliyyətə sövq edən əsas səbəbi yalnız hərəkət məqsədindən müəyyənləşdirmək mümkün olur. Sosial motivlərin ilk dəfə nə zaman əmələ gəlməsi mübahisəli məsələdir, lakin əmələ gəlmə prosesinin elmi təhlili çoxsaylı nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır.

C.Kelli insanda motivləşməni ümumiyyətlə inkar edir. Göstərir ki, motivləri fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul etmək düzgün deyil. O, motivləşməni “şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi” ilə əvəz edərək sosiallaşmanın təhlilini də bu nöqtəyi-nəzərdən aparır.

Hisslər və emosiyalar. Şəxsiyyətin inkişafında hisslərin də təsiredici

roluna, emosiyaların ifadəliliyinə mühüm əhəmiyyət verilir. Psixologiyada şəxsiyyətin sosial məzmunu da hisslərin məzmunu ilə əlaqələndirilir. Belədir ki, insan özünün konfigurasiyasını, fiziki imkanlarını dəyişə bilmədiyi kimi, hisslərin məzmununa da təsir göstərə bilmir. K.Koffka problemə daha əhatəli yanaşır. Onun fikrinə görə, əgər ətraf mühitdə normal şərait yaradılsa, hissi aləmə təsir göstərmək olar. Bu zaman tərbiyə mühiti təsiredici qüvvəyə malik olmalıdır.

A.E.Olşannikov insanda emosiyaların öz dərdini, müvəffəqiyyətsizliyi yaşamaqla bağlı tərəflərini “şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətləri haqqında səmimi duyğular” adlandırır. Bu hissləri yaşayan insan başqalarının emosional problemlərini də qavramaq imkanı əldə edir. Uşaqlıq dövründən başlayaraq insanın özünü tənzimləməyə yönələn hər hansı hərəkəti: diqqətin səciyyəsi, nitq və hərəkət sürətinin dəyişməsi, daxili imkanların səfərbər edilməsi, sosial tələblərə daha ciddi yanaşmasında ifadə olunur. Beləliklə, şəxsiyyətin strukturunun davamlı tərəfləri formalaşır. Şəxsiyyətin ətraf aləm hadisələrinə yanaşma tərz, fəaliyyət prosesi üçün seçdiyi fərdi üslubu, idrakı bütün imkanları ilə təzahür edir və onun xarakteri haqqında təsəvvür yaranır (5, s.148).

Ətraf mühit. Şəxsiyyətə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri olan ətraf mühit özündə bir neçə amili birləşdirir: tərbiyə, təlim, iqtisadiyyat, sosial şərait və s.

Tərbiyə. Psixika insan şüurunun əsasında durmaqla şəxsiyyətin formalaşmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki amilin inkişafı bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Ona görə də mütəxəssislər hesab edirlər ki, şəxsiyyətin inkişafına yönəldilmiş tərbiyəvi təsirlər eyni zamanda psixikanın inkişafına da ciddi təsir göstərir.

Inkişafı hərəkətlərin, mülahizələrin, hisslərin, insanlara, canlı və cansız təbiətə həssas münasibətin sosial məzmunu ilə şərtlənir. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı uşağın özünə və ətrafdakılara münasibətinin fərdi-tipik tərəfləri: müxtəlif situasiyalarda təkrarların, sabit cəhət kimi ifadə olunan davranış tərzini, münasibəti, maraqları, yönəlişliyi, fərdi iş üslubunu, mənəvi keyfiyyətlərini və s. ilə səciyyələnir. Bu elementlərin inkişafı elə şərait yaradılmasını tələb edir ki, bir tərəfdən etik normalara yiyələnməklə təsəvvürlərini inkişaf etdirməli, digər tərəfdən tələbat və onun təsiri ilə yaranan motivlər davranışın orijinal idarəedicisi olmalıdır. Bu imkanlar insanın sosiallaşması yolu ilə gedir və bir sıra tərbiyəvi təsirlərlə bağlı olaraq formalaşır. Bu baxımdan tərbiyə üsulları mühit amilinin təsiredici xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən mühüm amildir.

Ümumilikdə tərbiyə metodlarının işlənməsi mürəkkəb prosesdir. E.V.Subbotski yazır: “Tərbiyə – konkret forma və metodların psixologiya, pedaqogika, etika və antropologiya kimi elmlərin birgə səyi ilə dərinlən və

hərtərəfli işlənməsini tələb edir”. Müasir dövrdə tərbiyənin iki tərəfi ayırd edilir:

- milli adət-ənənələrlə tərbiyə;
- elmi-metodlarla tərbiyə.

Tərbiyə işinin qurulmasında ilk növbədə aşağıdakı tələblər gözlənməlidir:

♦Tərbiyə işində uşağa verilən tələblər və ona göstərilən tərbiyəvi təsir arasında məzmun vəhdəti təmin olunmalıdır.

♦ Tərbiyə metodu uşağın yaşına müvafiq seçilməlidir.

♦Tərbiyə metodu müvafiq yaş dövründəki aparıcı fəaliyyət növü ilə uzlaşdırılmalıdır.

♦Tərbiyə metodlarının seçilməsində və tətbiqində sabitliyə yol vermək olmaz. Onlar vaxtaşırı inkişaf və şəraitlə bağlı olaraq digərləri ilə əvəz olunur.

♦Tərbiyə metodunun tətbiqi yalnız uşağın fərdi – tipik cəhətlərinin nəzərə alınması şəraitində psixoloji nöqteyi-nəzərdən effektiv hesab olunur. Belə ki, hər bir uşaq hər bir yaş dövründə özünəməxsus metodlar kompleksi ilə tərbiyə edilməlidir.

Tərbiyə insanda hər hansı keyfiyyətin formalaşdırılmasından daha çox ona özünüinkişaf, özünüaktuallaşdırma və özünütərbiyənin yollarını öyrətməlidir. Bu mənada L.S.Viqotski israrla bildirir ki, “tərbiyəni ruhun polisinə çevirmək olmaz”.

Təlim. Təlimin psixi inkişafda oynadığı rol müxtəlif nöqteyi-nəzərdən izah olunur. Təlim hər şeydən əvvəl idrak fəallığının bir formasıdır. Bu fəaliyyətin hansı şəraitdə, necə qurulması şərti şəxsiyyətə göstərə biləcəyi dinamik təsirlə bağlıdır. Tərbiyədən fərqli olaraq təlim prosesi xüsusi norma və tələblərlə, xüsusi vaxt məhdudiyyətində planlı şəkildə qurulur. Bu mənada onun nəticələrini, psixikaya və şəxsiyyətə təsiretmə ehtimalını əvvəlcədən müəyyənləşdirmək də mümkündür. Burada bir mühüm şərt var. Təlimə cəlb olunanın psixikası və psixologiyası haqqında təlim verəndə konkret məlumat olmalıdır. Təlim o halda inkişafetdirici amil kimi qiymətləndirilir ki, özündə bir sıra cəhətləri birləşdirsin:

- təlim verən şəxs psixoloji-pedaqoji bilikləri kamil bilməli, uşağın bioloji xarakteristikasını öyrənməlidir;

- təlim prosesində uşağın instinktiv, hissi və emosional reaksiyasının təbiəti nəzərə alınmalıdır. Təcrübələr göstərmişdir ki, emosional ifadə edilən fakt daha tez qavranılır və yadda qalır;

- təlim, uşağın həssaslıq dərəcəsinin yüksəldilməsi zamanı effektiv təsir göstərə bilər;

- uşağın psixikasının ən intensiv dövrü payız və qış fəslə olduğundan digər dövrlərdə qısa məzmunlu materiallar seçilməlidir;

- milli təlim üsulları mövcud şəraitin tələbləri baxımından tətbiq edilməlidir;
- təlimdə sistemlilik, ardıcılıq gözlənilməlidir;
- təlimdə müvəffəqiyyət qarşıya qoyulmuş məqsədin aydınlığı, məqsədyönlülüüyü ilə şərtlənir.

Ə.Əlizadə insanı fəaliyyətə təhrik edən motivlər sistemində təlim motivlərinin məzmununu belə xarakterizə edir:

- təlim uşaq üçün şəxsi məna kəsb etməlidir. Əks halda motiv təlimin gedişinə real təsir göstərmir;

- təlim motivi uşağın şəxsi arzusu və yaşlıların təsiri ilə yaranır, lakin onun gedişində yaşlıların nəzarəti zəruridir. Bu halda uşağı təlim fəaliyyətinə normal münasibətdən yayındırmaq mümkündür;

- motivlər uşaq tərəfindən aydın dərk olunmalıdır. Bunun üçün müəlim (təربiyəçi, valideyn) öz fəaliyyət və davranış motivlərini necə əsaslandırmasını öyrənməli, nəticələri təlim motivləri ilə əlaqələndirməlidir;

- eyni təlim motivindən müxtəlif sahələrdə əlverişli vasitələrlə istifadə etmək olar. Bu yolla uşaqların müxtəlif fənlərə marağını artırmaq mümkündür (3, s.132).

Sosial şərait. Şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirən amillər və bu inkişafın hərəkətverici qüvvələri arasında qarşılıqlı əlaqə, asılılıq var. Bu baxımdan sosial şərait tələbatların təmin olunmasını, onlar da öz növbəsində psixi inkişafı şərtləndirir. Ona görə də sosial şərait psixi inkişafın vacib amili kimi səciyyələndirilir.

Şəxsiyyətin təربiyəsi, təlimi üçün əlverişli, rahat mənzil şəraiti, avadanlıq, vəsait, mikro və makromühit lazımdır. Bu amillərin insanın maraq və meyillərini ödəməsi üçün yetərli təminatlı inkişafa dinamik təsir göstərir: tələbatlar ardıcıl yaranır, yeni fəaliyyətə maraq oyanır, yeni motivlər əmələ gələrək şəxsiyyəti inkişafa yönəldir. Psixoloqlardan məhz bu mövqedən çıxış edərək insan psixikasının inkişafı və təşəkkülündə sosial şərait və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, ünsiyyət tərzinin təsirinə üstünlük verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 345 s.
2. *Əliyev R.İ.* Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000, 195 s.
3. *Əlizadə Ə.Ə.* Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001, 161 s.
4. *Əmrahli L.Ş.* Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı: MBM, 2007, 206 s.
5. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. М.: Педагогика, 1982, 484 с.

Redaksiyaya daxil olub 20.09.2024